

Társadalomtudományi adalékok az összeesküvés-elméletek témájához

KOLOSSVÁRY RÓBERT

A szöveget gondozta: Szvetelszky Zsuzsanna

Mély megrendüléssel és fájdalommal szembesültünk a Társadalom- és Kommunikációtudományi Intézet oktatóiként március 25-én azzal, hogy frissen végzett szociológia mesterszakos hallgatónk, Kolossváry Róbert visszaadta lelkét a Teremtőjének. Kolossváry Róbert Egyetemünk hallgatójaként a velünk töltött évek alatt számos barátságot és szakmai kapcsolatot alakított ki évfolyamtársaival, oktatóival. Felkészültsége példamutató volt, témaválasztásaival a társadalomkutatás izgalmas és ígéretes területeit találta meg. Az összeesküvés-elméletek témájából írta MA-szakdolgozatát: munkájának elméleti fejezete magas színvonalú interdiszciplináris megközelítésnek az eredménye. A dolgozatban az oltásellenesség kérdéskörét dolgozta fel: felfoghatatlan veszteség mindannyiunk számára, hogy éppen a könyörtelen járvány ragadta el egy ilyen fiatal és tehetséges tagját a közösségünknek. Az alábbi tanulmány szakdolgozatának szerkesztett, és jelentősen – elsősorban a kvantitatív eljárásokra vonatkozóan – rövidített változata. A szöveget Kolossváry Róbert témavezetője, Szvetelszky Zsuzsanna gondozta, ügyelve arra, hogy a lehető legnagyobb mértékben megőrizze a szerző gondolatmenetének karakterét.

Az összeesküvés-elméletek egyetemes jellegéről

Nincs abban meglepő, hogy a közvélemény előtt zajló események, melyek meghatározhatják az emberek hétköznapi életét is, összeesküvés-elméletek céltábláivá válnak. Inkább az lenne megdöbbentő, ha nem léteznének összeesküvés-elméletek: prototípusaik az emberiség történetének kezdetén is léteztek, mára pedig a popkultúra szerves részévé váltak. Érdemes ezért az összeesküvés-elméletekre ugyanolyan kulturális termékként tekinteni, mint némely mítoszra vagy művészeti alkotásra. Jóllehet kultúránként eltérő, hogy hol melyik összeesküvés-elmélet terjed el, ám létrejöttük és terjedésük egyetemes jelenség. A társadalomtudományok számára nemcsak univerzális mivoltuk érdekes, hanem mindaz, amit ezen túlmenően megmutatnak a társas folyamatokról és a hiedelmekről.

Mindazonáltal az már napjaink sajátossága, ahogy ezekhez az elméletekhez az online térben álhírek kapcsolódnak, mintegy „bizonyítékként”, valamint reprezentálva, ahogy a posztmodern társadalmi légkör és az online tér hogyan képes alternatív, szubjektív, valóság utáni – világokat konstruálni akár személyre szabottan.

Archetípusok és projekciók

Lyotard *A posztmodern állapotban* több mint negyedszázada fejtette ki, hogy a posztmodern világban megrendült a nagy elbeszélésekbe és a tudományba vetett bizalom: olyan korban élünk, amikor sokak számára a szubjektív belső világ valószínűbbnek hat, mint az objektív. Az internet segítségével pedig már csoportok, sőt tömegek is szervezhetnek alternatív világokat, alkalmassá téve korunkat arra, hogy az összeesküvés-elméletek minden korábbit meghaladó mennyiségben és intenzitással virágozzanak. Hodapp szerint¹ a tendencia a nagy francia forradalmat követően erősödött fel, s mindennek eredményeképpen egyre több olyan politikai csoport jön létre, mely identitási alapját összeesküvés-elmélet képezi.

A téma kutatói közül többen is egyetértenek abban, hogy az összeesküvés-elméletek rokoníthatók mítoszokkal és mondákkal. Jung szerint az emberi kollektív tudattalan tartalmaz bizonyos archetípusokat, melyek a csoportorganizmusban mítoszok és legendák szereplői képében jelennek meg. Jung árnyékként jellemzi a kollektív tudattalan negatív szereplőjét, aki a „gonosz” alakját ölti fel, méghozzá kétféle módon. Az elsővel, az álmok pszichológiai aspektusával nem foglalkozom írásomban. A szociológia szempontjából sokkal meghatározóbb projekció azonban a csoportok más csoportokat megbélyegző magatartása miatt különösen fontos a számunkra. A teljesség igénye nélkül: a középkor boszorkányüldözéseitől kezdve a kommunista rendszerek burzsoá-ábrázolásáig gyakran fordul elő az árnyék projektálása a valós világra. Maga Jung az árnyék irodalmi reprezentációjaként Faust és Mephisto kapcsolatát emeli ki, ahol Mephisto Faust árnyékszemélyiségeként jelenik meg. Azonban Jung azt is megállapítja, hogy az árnyékszemélyiség nem az egyén számára visszatetsző vagy gyűlölt tulajdonságok összessége. Éppen ellenkezőleg: az árnyék az egyén szintjén azon tulajdonságok összessége, melyek az egyént jellemzik, csak elfojtja ezeket, általában társadalmi elvárások miatt. Am az elfojtódásokat a tudattalan gyakran kivetíti – projektálja –, és ha bizonyos tulajdonságokat megfelelően nagyszámú közösség fojt le, akkor ezek a negatív tulajdonságok a mítoszok negatív szereplőinek tulajdonságaiként jelennek meg.

Christopher Hodapp és Alice Von Kannon azt hangsúlyozzák, hogy az összeesküvés-elméletek népszerűsödését a 18. század óta nagyban támogatja a nyomtatott – és később az elektronikus, ma pedig már az online – sajtó. Ebből a szempontból vízváltónak tartják a 2001. szeptember 11-i, a Világkereskedelmi Központ és a Pentagon ellen intézett terrorakciót. Hangsúlyozzák: az összeesküvés-elméletek sokat merítenek a jó és gonosz közötti mitikus elképzelésekből, miközben paradox módon az összeesküvéshit a megnyugvás eszközévé is válhat, kizárva a világ működésének leírásából a véletlent, így a kiszámíthatóság látszatát keltve.

¹ Christopher Hodapp – Alice Von Kannon: *Összeesküvés-elméletek és titkos társaságok*, Panem könyvkiadó, Budapest, 2015.

Az összeesküvés-elméletek terjesztőinek vázlatos jellemzése

Az összeesküvésekben hívők meggyőződése a közhiedelemmel ellentétben nem magyarázható pszichológiai betegséggel: összeesküvés-hívő bárki lehet. Bár az idősek és az alacsony végzettségűek fogékonyabbak, de a magas végzettségűek és a fiatalabbak sem „immunisak”. Tehát bizonyos demográfiai trendek látszanak ugyan, ám szigorú szabályok nincsenek, hogy kik lehetnek összeesküvés-hívők: például az Egyesült Államokban az összeesküvés-elméletek hívői nagyrészt a szélsőjobboldal eszméit preferálók és az afro-amerikaiak közül kerülnek ki.

Pipes kiemeli, hogy az összeesküvés-hívők gyakran órákat töltenek dédelgetett témájuk bizonyításával – így a laposföld-hívők –, alátámasztja, hogy az összeesküvéshit komoly elkötelezettséget igényel. Hozzáfűzi, hogy az összeesküvés-elméletek a középkori alkimista és okkult tanokkal is hasonlóságot mutatnak, mivel beavatottságérzést biztosítanak az egyén számára. Ám a történelemből tudjuk, hogy a valódi összeesküvések nem úgy működnek, mint ahogy azokat az összeesküvés-elméletek leírják: évszázados összeesküvések „lebukás”, napvilágra kerülés nélkül különösen elképzelhetetlenek. Az összeesküvés-elméletek népszerűsége az 18. század közepéig vezethető vissza, amikor megjelent a ponyvairodalom.

Egy klasszikus és invazív összeesküvés-elmélet: az oltásellenesség

Évtizedek óta az egyik legturbulensebb példája az összeesküvés-elméletek többé-kevésbé tipikus működésének a védőoltás-ellenesség hitrendszer. Az egészségügy és a védőoltás kényes témák, állapítja meg Ferenci Tamás *Védőoltásokról a tények alapján* című könyvében. Már az ókori Görögországban is ismert volt, hogy bizonyos betegségeket nem lehet kétszer elkapni. Kr. u. 900 körül Abu Bakr Muhammad orvos adta ennek az első ismert klinikai leírását. 1796-ban Edward Jenner adta be az első védőoltást, Louis Pasteur fejlesztette tovább az eredményeit.

Bár a védőoltás-ellenes elméletek egyidősek a védőoltásokkal, komolyabb terjedésük csak 1998 után kezdődött: ekkor jelent meg Andrew Wakefield orvos cikke az orvostudományi kérdésekben igen rangosnak tekintett *Lancet* folyóiratban. Wakefield azt állította, hogy a kanyaró, mumpsz és rubeola (rózsahimlő) ellen védő oltás (a továbbiakban: MMR-oltás) és az autista gyermekek megnövekedett száma között korreláció van. Wakefield kijelentéseit, eszmefuttatását a sajtó is felkapta, ami különösen sokat ártott a védőoltások racionális megítélésének. A cikket ugyan visszavonták, Wakefield pedig bíróság elé került: kiderült, hogy anyagi haszna származott egy, az MMR-oltás leváltására hivatott vakcina szabadalmából – ám mindez nem változtat azon, hogy „a szellem kiszabadult a palackból”.

Ferenci és Goldacre is aláhúzzák a sajtó negatív hatását: Goldacre arra is számos – angolszász – példát hoz, hogyan tette a sajtó markánsan bizalmatlanná a közvéleményt az egészségüggyel szemben. Vincenzo Carrieri, Leonardo Madio és Francesco Principe

Olaszországot vizsgálták meg e tekintetben. Tanulmányukban² arra jutnak, hogy a *fake news*-folyamat sokat árt a védőoltások megítélésének, és az olasz társadalomban is nő a védőoltás-ellenesek száma, akik összekapcsolják a védőoltásokat az autizmussal. Hodapp és Kannon is leírják, hogyan hat az összeesküvés-elméletek terjedése a védőoltások megítélésére: az ő példájuk a paralízis elleni védőoltásnak az iszlám világban kialakult negatív megítélése. Az iszlám világban elterjedt oltásellenesség Nigériából indult: az iszlám jog (Saria) Legfőbb Tanácsának elnöke, Ibrahim Datti Ahmed 2003-ban azzal vádolta meg az USA-t, hogy paralízis elleni oltással akarják meddővé tenni a muszlim lányokat. 2005-re már Indiáig jutott ez a hiedelem, és a paralízis súlyos károkat okozott tizenhat, főleg muszlimok lakta országban. Hodapp és Kannon könyvének magyar szerkesztői kiegészítésében olvashatjuk, hogy Magyarországon 2009-ben a H1N1 vírus kapcsán terjedtek el összeesküvés-elméletek. Sokan állították, hogy az akkori tiszti főorvos és az akkori kormány a gyógyszergyárak bábjaiként akarják „rásózni” az emberekre a – máskülönben teljesen ingyenes – védőoltást.

Ferenci is kiemeli, hogy leggyakoribb eleme a védőoltás-ellenes összeesküvés-elméleteknek a gyógyszeripar pénzéhsége. Az MMR-oltást ellenzők folyamatosan arra hivatkoznak, hogy nincs konkrét kutatási bizonyíték az MMR-oltás hatékonyságára, jóllehet rengeteg eredmény támasztja azt alá. Ferenci szerint a védőoltás-ellenesek szelektálják az információkat, vagyis csak azokat használják fel az érvelésben és a terjesztés során, melyek bizonyítják az igazukat, és ignorálnak minden egyéb, őket cáfoló adatot.

Hit és bizalmatlanság

Csányi szerint³ a hitrendszer megszabja a társadalmi rangsort, előmozdítja az együttműködést és megfelelő helyre továbbítja az agressziót, vagyis képes rendszerbe állítani az emberiség biológiai oldalának tulajdonságait. Szabó tanulmányában⁴ a vallási hiedelmeket három csoportba sorolja funkciójuk szerint. A mítoszok arra valók, hogy a csoporton belül identitást alakítsanak ki. A szertartások és rítusok szabják meg a csoporton belüli nyilvános viselkedést, és a természetfeletti lényekbe, illetve a világ természetfeletti oldalába vetett hit képes megmagyarázni a világ működését a csoport számára.

Mivel az összeesküvés-elméletek a mítoszokhoz és mondákhoz állnak közelebb, a rítusok és szertartások kevésbé játszanak bennük szerepet. Ugyanakkor az rítusként értelmezhető, ahogyan az összeesküvés-hívók a *fake news*-oldalakat látogatják, így azok egyre ismertebbé válnak.

A korábban említett jungi archetípusokat össze lehet kapcsolni a gyakorlatiasabb evolúciós pszichológiával. Az összeesküvés-elméleteknek olyan mémeket kell megörökölniük

² Vaccine hesitancy and (fake) news: Quasi-experimental evidence from Italy, 2019 Health Economics, 8:1377–1382.

³ Csányi Vilmos: Az emberi viselkedés. Budapest: Sanoma, 2007.

⁴ Szabó Lajos: „A vallás kognitív és evolúciós magyarázatai.” *Evolúciós pszichológia mesterfokon*. Szerk. Gyuris Petra, Meskó Norbert, Pécs: Pro Pannónia, 2016.

a mítoszok és vallások világából, melyek képessé teszik őket arra, hogy éppen olyan életképesek maradjanak a társadalomban, mint egykor a mítoszok. Hodapp és Von Kannon is hangsúlyozzák, hogy az összeesküvés-elméletek különösen a társadalom modern kori racionalizálódásával és szekularizációjával, tehát a felvilágosodással kaptak igazán erőre.

A modern közeg, az online tér hatása az összeesküvés-elméletek terjedésére

Az online közösségi médiában tetten érhető az intenzív védőoltás-ellenesség és a háttérben megbúvó álhírek által terjesztett összeesküvés-elméletek összefonódása. Márpedig a fősodratú sajtó pedig ugyanúgy jelen van az online közösségi médiában. A különböző *fake news*-terjesztő oldalak tartalmát az olvasók megosztják, s így az összeesküvés-elméletek tovább öröklődnek és fenntartják magukat (a megosztás hatékony eszköze a kommentfal is). Ferenci is foglalkozik a védőoltás-ellenes oldalakkal: megfigyelte, hogy a címek és a cikkek megfogalmazása leginkább az érzelmekre és nem az értelemre akar hatni. Például egy rossz véget érő esetet általánosságként állítanak be, pedig szinte alig kimutatható az ilyen esetek aránya.

Gyakoriak a tudományos háttérismeret nélküli oltásellenes érvek is, tipikusan a különböző összetevőket érő támadások. Ezek az összetevők lehetnek félelmetesek a nevük miatt, mint a formaldehid, amit egyébként az emberi szervezet maga is előállít, vagy a konyhasó, amit az ilyen elméletek nátrium-kloridként említenek, mivel így, elidegenítve nyomasztóbban hangzik. A másik csoportban azok az anyagok vannak, melyeket csak néhány védőoltás tartalmaz: ilyen az alumínium, ami éppenséggel biztonságosabbá teszi az oltást. Egy másik példa az abortált emberi magzatok szöveteinek alkalmazása az oltóanyagokban, ami persze teljesen légből kapott – ilyet egyetlen védőoltás sem tartalmaz.

Úgy vélem, a védőoltás-ellenes gondolkodás háttérében különböző összeesküvés-elméletek állnak. Ezt mind a szakirodalmi eredmények, mind a magyar H1N1-oltás és az iszlám világban elterjedt, a paralízis-oltás körül kialakult összeesküvés-elméletek is alátámasztják. Ferenci szerint az egészségügyi szervezetekkel szemben érzett általános bizalmatlanság főleg abban keresendő, hogy az emberek jelentős része nem tartja elfogadhatónak, hogy a gyógyszergyártó cégek profitorientáltan működnek, csakúgy, mint bármilyen más vállalat. Goldacre-hoz hasonlóan komoly problémaként értelmezi a helyzetet, mivel ez a gondolkodásmód leegyszerűsíti az egyénnek az egészségügyről alkotott képét.

Ferenci említi, hogy a védőoltás-ellenesek egyik legfőbb érve, hogy az oltások nincsenek megfelelően klinikailag tesztelve. Tudjuk, hogy ez sincs így: a legtöbbet támadott MMR-oltást 64 különböző vizsgálaton tesztelték, és 14,7 millió beoltott gyermek adatait gyűjtötték össze hozzá. Ám a – száraz tényekből álló – cáfolatok a média működés módja miatt jóval kevésbé hatékonyan jutnak el a közvéleményig, mint a szenzációkeltést célzó tévhit. Ráadásul az oltásellenes csoportokban rengeteg ellenőrizetlen, pontatlan cikk, hamis, sokszor első ránézésre is gyanús dokumentum kerül elő. Mindezekből az a hipotézis szűrhető le, hogy a

védőoltás-ellenes csoportok megerősödésének egyik jelentős mögöttes hajtóerejeként azonosíthatjuk az egészségügyi témájú összeesküvés-elméleteket.

Kommentek és posztok elemzése: az oltásellenesség vélemény típusai

A fentieket illusztrálандó, elemeztem néhány védőoltás-ellenes csoport Facebook-kommentjeit és posztjait. Jóllehet tisztában vagyok azzal, hogy az analizált tartalom mennyisége korántsem tekinthető elegendőnek, mégis megalapozottnak tartom azt a tapasztalataim alapján körvonalazható kijelentést, hogy már néhány ilyen közösségi oldal is szembetűnő jellegzetességeket mutat.

A közösségi médiában általam fellelt véleményeket három csoportba soroltam. A konspiratív komment-típushoz sorolható véleményekről egyértelműen kimutatható, hogy megkonstruálók mélyen hisznek egy vagy több összeesküvés-elméletben, és hangot is adnak ezen meggyőződésüknek. Az emocionális komment-típushoz tartozó vélemények alapja valamilyen érzelem: düh, gúny, bizalmatlanság stb. A harmadik, logikai komment-típushoz tartozók pedig sajátos logikát követve épülnek fel. Nem hivatkoznak összeesküvés-elméletekre, az érzelmi viszonyulás is háttérbe szorul, a véleményalkotás alapját logikai rendszer képezi.

A vélemények csoportosítása és elemzése után arra az eredményre jutottam, hogy a védőoltás-ellenes és összeesküvés-elméleteket terjesztő kommentek korrelálnak egymással, és a különbségek a többi attitűdhez képest szignifikánsak még kis elemszám esetében is. A koronavírus esetében is láthatjuk, ahogy Goldacre médiakritikája gyakorlati alátámasztást nyer: gyorsan megtaláltam a COVID-19-el kapcsolatos, első összeesküvés-elméleteket a komment szekcióban.

Amikor ma az egyén megosztásra érdemesnek talál egy tartalmat, nem azért dönt így, mert az adott cikk, blogbejegyzés, videó stb. tudományosan alátámasztott és kikezdzhetetlen lenne. A megosztott tartalmak között nagy számban fordulnak elő *fake news*-tartalmak, és az internethasználó tömegek nemcsak terjeszthetik, de terjeszteni is fogják ezeket, mivel ezáltal a „fogyasztó” kategórián túl az „alkotó”, de legalábbis a „terjesztő” kategóriába is tartozhatnak. Vagyis felvehetik azt a különleges, beavatotti státuszt, ami hozzájárul az összeesküvés-elméletek népszerűsödéséhez.

Kommentkutatásomból kiderült, hogy még hazánkban sem csekély azoknak az aránya, akik ellenzik a kötelező védőoltásokat, és közöttük is sok olyan van, aki a védőoltásokat gonosz erők eszközének tartja, amivel összeesküvést alakítanak ki: a védőoltás-ellenes véleményekhez sokszor kapcsolódik összeesküvés-elmélet. Ez táplálkozhat az egészségügyi intézményekbe vetett bizalom hiányából, de nem zárhatjuk ki azt sem, hogy az egyén előbb mutatott fogékonyságot az összeesküvés-elméletekben való hitre, majd ez terelte a védőoltás-ellenesség felé.

Összefoglalás

Írásomban a szociológia felől törekedtem megközelíteni az oltásellenesség hiedelemvilágának a kérdését, azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az összeesküvés-elméletek tematikájának megvan a maga pszichológiai, gazdasági, biológiai, történelmi, folklorisztikai, sőt akár még ismeretelméleti és szociolingvisztikai háttere is. Mindezek miatt vélem úgy, hogy az összeesküvés-elméletek vizsgálata azon túlmenően is fontos, hogy magát a jelenséget értelmezzük és megértjük. Vizsgálatuk az emberi természet alapvető tulajdonságairól, kognitív és rendszeralkotó képességéről tárhat fel izgalmas ismereteket: hiszen az egyénnek és a közösségnek is magyarázatra van szüksége a világ működésével kapcsolatban, ezek a válaszok azonban nem minden esetben állnak rendelkezésre, így az ember roppant összetett adottságát, a rendszeralkotó képességet használja fel, hogy megteremtse magának a koherensnek érzékelt magyarázatokat.

Mindenkinek vannak hiedelmei, melyek iránt meggyőződést tanúsít, vonatkozzanak bármire is ezek a meggyőzések. Azonban vannak olyan területei az életnek, ahol egy téves meggyőződés vagy hamis ideákra épülő bizalmatlanság súlyos, negatív következményekkel járhat. Nem az a baj tehát, hogy vannak meggyőzéseink, hiszen ez teljesen természetes: a probléma akkor kezdődik, amikor meggyőzéseinket bizonyítékok ellenére sem vagyunk képesek vagy hajlandók felülvizsgálni.